

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Motywy górnicze w inskrypcjach katowickich

Author: Iwona Pietrzyk

Citation style: Pietrzyk Iwona. (2016). Motywy górnicze w inskrypcjach katowickich. W: W. Kubik (red.), „Przemiany czasu” (S. 81-95, 108-120). Katowice : Towarzystwo Inicjatyw Naukowych

Uznanie autorstwa - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie pod warunkiem oznaczenia autorstwa.

Iwona Pietrzyk

(Uniwersytet Śląski)

Motywy górnicze w inskrypcjach katowickich

Katowice to miasto o silnych powiązaniach z przemysłem górniczym.³⁵ Stąd też w zwyczajach życia codziennego jego mieszkańców, ich sposobie postrzegania otaczającego świata, a także na wielu innych obszarach głęboko osadzona jest kultura górnicza,³⁶ jak i wszystko to, co z górnictwem związane, począwszy od kamieni granicznych pól górniczych z wrytymi na nich nazwami i numerami, aż po wyniosłe szyby górnicze. Jednym z przejawów tradycji i kultury górniczej są także inskrypcje, czyli wszelkie napisy umieszczane głównie na materiale twardym, chociaż także między innymi i tkaninach. Inskrypcje owe wykonywane mogą być poprzez rycie, malowanie, bądź też za pomocą haftu.

³⁵ Przykładowo na temat rozwoju górnictwa na tym obszarze por. Z. J e d y n a k: *Rozwój górnictwa węglowego w okolicach Katowic (do roku 1922) i jego wpływ na przemiany ludnościowe regionu*. [W:] Katowice. W 138. rocznicę uzyskania praw miejskich. *Przemiany struktur społeczno-zawodowych ludności w dziejach Katowic*. Red. A. Barciak. Katowice 2004, s. 138-146; T e n ż e: *Dzieje górnictwa na terenie dzielnic Dąb, Józefowiec i Wełnowiec do 1922 roku*. [W:] Katowice. W 141. rocznicę uzyskania praw miejskich. *Przemiany protoindustrialne i industrialne jako czynnik miastotwórczy Katowic*. Red. A. Barciak. Katowice 2007, s. 40-46; T e n ż e: *Początki uprzemysłowienia od końca XVIII wieku do 1865 roku na tle rozwoju gospodarczego Śląska*. [W:] Katowice. *Środowisko, dzieje, kultura, język i społeczeństwa*. Red. A. Barciak, E. Chojecka, S. Fertacz. T. I. Katowice 2012, s. 224-250; S. Fertacz: *Przemysł i rzemiosło*. [W:] Katowice. *Środowisko, dzieje, kultura, język i społeczeństwa*. Red. A. Barciak, E. Chojecka, S. Fertacz. Katowice 2012, t. I, s. 311-314; Por. też J. J a r o s: *Słownik katowickich kopalń i hut*. Katowice 1984. Swych opracowań, zarówno o charakterze naukowym, jak i popularnym – albumowym, jubileuszowym doczekały się także działające na terenie Katowic kopalnie. Kilka z tych opracowań wykorzystano w niniejszym artykule.

³⁶ Por. przykładowo opracowania etnologiczne: H. G e r l i c h, M. G. G e r l i c h: *Życie codzienne środowisk górniczych Katowic w okresie międzywojennym*. [W:] Katowice. W 136. rocznicę uzyskania praw miejskich. Red. A. Barciak. Katowice 2002, s. 87-104, tam też dalsza bibliografia; por. także *Tradycje kulturowe. Miasto w perspektywie etnologicznej*. [W:] Katowice. *Środowisko, dzieje, kultura, język i społeczeństwa*. Red. A. Barciak, E. Chojecka, S. Fertacz. Katowice 2012, t. II s. 395-438. Warto wspomnieć także pracę odnoszącą się do terenów całego Górnego Śląska: M. L i p o k - B i e r w i a c z o n e k: *Świat najbliższy*. Tychy 2008, s. 11-55.

Ogółem na terenie Katowic, biorąc pod uwagę okres tylko do początku II wojny światowej, doliczyć się można imponującej liczby znacznie ponad tysiąca siedmuset wszelkiego rodzaju inskrypcji umieszczonych na kościołach, witrażach, obrazach, dzwonach, naczyniach liturgicznych, kapliczkach, cmentarzach, tablicach pamiątkowych, sztandarach, domach czy przedmiotach użytkowych. Liczba ta odnosi się także do inskrypcji na przedmiotach, które znajdują się obecnie w miejscach ich wtórnego przechowywania, jak muzea czy izby pamięci. Spośród tej grupy na potrzeby niniejszego artykułu wybrane zostały te, które związać można z górnictwem szeroko jednak rozumianym. Tak więc pod uwagę wzięto nie tylko treść napisu, ale także jego elementy uzupełniające w postaci symboliki górniczej, tworzące wraz z nim jednolity obraz. Pośród tej symboliki w pierwszej kolejności wymienić należy górnicze narzędzia, perlik i żelosko (lub żelazko, żelazo).³⁷ Innym jej elementem jest postać męczennicy świętej Barbary, przedstawianej zwykle z palmą męczeństwa, która to palma przyjęta została następnie jako symbol trudu i śmierci górniczej, o czym jeszcze w dalszej części tekstu.

Prezentowany materiał jak i wspomniane ponad tysiąc siedemset inskrypcji są pokłosiem inwentaryzacji, w której autorka niniejszego artykułu brała czynny udział, dokonanej w ramach studenckich obozów naukowych organizowanych przez Zakład Nauk Pomocniczych Historii Instytutu Historii Uniwersytetu Śląskiego we współpracy z Muzeum Historii Katowic.³⁸ Założeniem owej inwentaryzacji było zebranie i skatalogowanie, zgodnie z

³⁷ Warto w tym miejscu poświęcić tym narzędziom chwilę uwagi. Ich stosowanie poświadczane jest już w czasach średniowiecza. Ułożenie zaś nie jest przypadkowe. Żelozko - ze spiczastą końcówką, jako, że pierwsze odkładano po pracy, znajdować powinno się pod perlikiem (por. S. Majewski: *Perlik i żelazo jako znak górniczy*. „Technik” 1928, nr 3, s.10 -11[dostępny w wersji elektronicznej: Śląska Biblioteka Cyfrowa, dostęp: 3 kwietnia 2016]; por. też Statut Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, Załącznik nr 4. Statut jest umieszczony na stronie internetowej pod adresem: www.agh.edu.pl/...statut.../statut_agh [dostęp: 7 kwietnia 2016]. Tego typu układ obu narzędzi na godle górniczym tworzy rodzaj krzyża, którego symbolicznym przesłaniem jest zapewnienie ochrony oraz pomyślności. Por. A. P. Chenel, A. S. Simarro: *Słownik symboli*. Przekł. Marta Boberska. Warszawa 2008, s. 123.

³⁸ Niniejszy tekst stanowi zaś rozszerzoną wersję wygłoszonego na IX Katowickiej Konferencji Naukowej: Tradycje i dziedzictwo górnicze na obszarze Katowic z perspektywy XXI wieku niepublikowanego do tej pory, referatu o tytule „Motywy górnicze w inskrypcjach katowickich”.

przyjętą powszechnie w Polsce metodą, przede wszystkim najstarszych inskrypcji, a jako cezurę końcową powszechnie uznaje się wiek XVIII.³⁹ Ze względu jednak na specyfikę Katowic, których rozwój po przekształceniu się kilku wsi o rolniczym charakterze w uprzemysłowione miasto nastąpił później, cezura końcowa została przesunięta na rok 1939. Stąd też w prezentowanym tutaj materiale pominięte zostaną inskrypcje wykonane po tym właśnie czasie, jak przykładowo te powstałe współcześnie, czyli po 1981 r., na terenie kopalni „Wujek”.⁴⁰ Wykorzystane natomiast zostały starsze, związane z tą kopalnią.

Inskrypcje związane z górnictwem umieszczano zazwyczaj w miejscach dość charakterystycznych i symbolicznych, tam gdzie toczyło się życie górnika. Było to więc miejsce pracy, czyli kopalnia, ale także i droga do kopalni, miejsca kopalnianych tragedii, kościoły oraz cmentarze. Pod względem rozmieszczenia terytorialnego interesujące inskrypcje odnaleźć można przede wszystkim w dzielnicach, gdzie funkcjonowały kopalnie. Do dzielnic tych należą: Bogucice, Brynów, Dąb, Janów, Murcki, Załęże, Zarzecze czy też Zawodzie. Zbiory zawierające inskrypcje z interesującego okresu odnaleźć można także w Muzeum Historii Katowic, w Zakładowym Domu Kultury funkcjonującym przy kopalni „Wujek” oraz Izbie Pamięci Kopalni „Wujek” działającej w ramach Śląskiego Centrum Wolności i Solidarności.⁴¹

Spośród wspomnianych około tysiąca siedmiuset inskrypcji z terenu Katowic z górnictwem wiąże się dwadzieścia pięć. Niewątpliwie jednak, wskazana liczba nie jest ostateczną i powinna być traktowana raczej jako orientacyjna, chociaż zaznaczyć należy, że ewentualne rozszerzenie bazy

³⁹ Taka cezura została przyjęta przez autorów poszczególnych tomów wydawnictwa *Corpus Inscriptionum Poloniae* ukazującego się od 1975 r. Jak dotąd ukazało się X tomów. Tom poświęcony terenom Śląska nie został jeszcze opracowany.

⁴⁰ Na temat pomnika poległych górników por. E. Chojcka: *Dzieje katowickich pomników – spory o historię*. [W:] Katowice. W 139. rocznicę uzyskania praw miejskich. Wielokulturowość Katowic. Red. A. Barciak. Katowice 2005, s. 147-148. Por. też ... *Bogucice, Załęże et nova villa Katowice. Rozwój w czasie i przestrzeni*. Katowice 1993, s. 366-369, gdzie umieszczono fotografie pomnika wraz fotografiami z czasów wydarzeń na kopalni Wujek.

⁴¹ Za informacje dotyczące organizacji przynależności wymienionych instytucji oraz cenne wskazówki dziękuję Dyrektorowi Muzeum Historii Katowic Dr. Jackowi Sieblowi.

źródłowej nie powinno znacząco wpłynąć ani na przesłanie niniejszego tekstu, ani też na jego wnioski końcowe. Wspomniane dwadzieścia pięć inskrypcji to inskrypcje bezpośrednio związane z życiem i śmiercią górników, jak wezwania „Szczęść Boże”, odwołania do świętej Barbary, napisy na fundacjach górniczych, inskrypcje nagrobne oraz te wiążące się z górnictwem w sposób pośredni, jak napisy znajdujące się na przedmiotach z górnictwem związanych, na przykład na górniczych maszynach. W niniejszych rozważaniach pominięto wszelkie inskrypcje znajdujące się w kopalnianych podziemiach oraz tak zwane deperdita, czyli inskrypcje już nieistniejące, a możliwe do odtworzenia jedynie na podstawie przekazów źródłowych.

Omawiane inskrypcje, co jest zjawiskiem naturalnym dla tego terenu, sporządzane były na ogół w języku polskim lub języku niemieckim. Z inskrypcjami w języku polskim spotykamy się przede wszystkim na górniczych fundacjach, jak inskrypcja na tablicy pochodzącej z lat dwudziestych XX wieku upamiętniającej tragiczną śmierć górników w roku 1896, a znajdujące się przy ołtarzu świętej Barbary w kościele pod wezwaniem świętego Józefa w Katowicach-Załężu.[Fot.1] Inna inskrypcja znajduje się na datowanym na koniec XIX wieku witrażu umieszczonym w transepcie kościoła pod wezwaniem świętego Szczepana w Katowicach-Bogucicach.⁴² Wśród kolejnych inskrypcji znajdujemy: wykonaną na dzwonie z 1932 roku znajdującym w kościele pod wezwaniem Opatrzności Bożej w Katowicach-Zawodziu [Fot.2], inskrypcję w postaci napisu na kapliczce z początku lat trzydziestych stojącej przy ulicy Kopalnianej w Katowicach-Bogucicach [Fot.3], krótką inskrypcję umieszczoną na krzyżu stojącym nieopodal ulicy Wiśniowej w Katowicach-Załężu [Fot.4] czy inskrypcje umieszczone na sztandarach pochodzących z lat dwudziestych XX wieku stanowiących obecnie eksponaty Muzeum Historii

⁴² Znaczne przysłonięcie inskrypcji nie pozwala na zamieszczenie w niniejszym artykule dobrej jakości fotografii.

Katowic i Izby Pamięci Kopalni „Wujek”. Ponadto inskrypcje w języku polskim spotykamy także na nagrobkach.

Inskrypcje sporządzone w języku niemieckim występują przede wszystkim na różnego typu maszynach górniczych pochodzących z początku XX wieku, a zachowanych w kopalni „Wujek”. Napisy te informują zwykle o producencie i dacie wyprodukowania danej maszyny. Język ten spotykamy także na inskrypcji spiżowego dzwonka z widniejącą na nim datą 1885, Stanowiącego eksponat Muzeum Historii Katowic oraz będącej w posiadaniu tego samego Muzeum, batucie sprezentowanej dyrygentowi orkiestry przez dyrektora kopalni Kleofas w 1915 roku. Ponadto niemieckojęzyczna inskrypcja widnieje na jednym z nagrobków na cmentarzu przy ulicy Brackiej w Katowicach-Dębie.

W dwóch wypadkach tę samą treść inskrypcji równocześnie oddano w języku polskim i niemieckim. Znajdują się one na epitafiach upamiętniających tragiczne wypadki, jakie miały miejsce na kopalni Kleofas w 1896 i 1927 roku.⁴³ [Fot.5] Fundatorem starszej z tablic, znajdującej się na cmentarzu przy ulicy Brackiej w Katowicach-Dębie, byli właściciele kopalni „Kleofas” działający jako „Spadkobiercy Gieschego”. Fundatorem młodszej, z 1927 roku, znajdującej się na cmentarzu przy ulicy P. Pośpiecha w Katowicach-Załężu, był Zarząd utworzonej po I wojnie światowej „Spółki Akcyjnej Giesche”.⁴⁴ Treść zaś inskrypcji oddano w języku polskim i języku niemieckim na dwóch sąsiadujących ze sobą tablicach.

⁴³ O inskrypcjach tych będzie jeszcze mowa. Ze względu na słabą jakość zachowanej inskrypcji z roku 1927, zaprezentowano tylko tę wcześniejszą z 1896 roku.

⁴⁴ J. J a r o s: *Słownik...*, s. 9; por. też Aneks zawierający wykaz kopalń węgla kamiennego i hut [W:] *Katowice. Środowisko...* t. II, s. 736.

Pośród wszystkich omawianych inskrypcji jedna sporządzona została w języku angielskim. Umieszczono ją na reklamującej produkty koncernu „Giesche” popielnicze.⁴⁵ [Fot.10]

Wraz z zastosowaniem różnych języków pojawia się zróżnicowane liternictwo. W inskrypcjach w języku polskim pismem dominującym jest antykwa. Cechuje ją szeroki dukt, wyraźnie zaznaczony światłocień, zaokrąglone łuki liter, szeryfy charakterystyczne dla niektórych liter np. „A” lub „d”.⁴⁶ Brachyografię ograniczono zaś jedynie do suspensji zaznaczanej za pomocą kropki widocznej u dołu, na końcu skracanego wyrazu. Antykwę stosowano zarówno do sporządzania zapisów majuskułowych, jak i minuskułowych, a wykonywano ją poprzez rycie, odlewanie, malowanie czy haft. Majuskułową formę rytą antykwy reprezentuje przykładowo tablica upamiętniająca wypadek z 1896 roku w załęskim kościele pod wezwaniem świętego Józefa. Wskazanie zaś na fundatora tej tablicy wryto antykwą minuskułową. [Fot.1] Innym przykładem majuskułowej antykwy wykonanej poprzez rycie jest nagrobek górników zmarłych w wypadku z 1926, roku znajdującym się na cmentarzu w Katowicach-Janowie [Fot.9], czy nagrobek górnika zmarłego w czasie akcji ratowniczej na kopalni „Wujek” w 1937, roku znajdujący się na cmentarzu przy ulicy Sienkiewicza w Katowicach-Centrum. [Fot.8] Z kolei wypukła, odlana w metalu antykwa widnieje na dzwonie z 1932 roku znajdującym się w kościele pod wezwaniem Opatrzności Bożej w Katowicach-Zawodziu [Fot.2], czy też wykonana tą samą metodą inskrypcja z 1933 roku umieszczona na cokole kapliczki świętej Barbary, stojącej przy ulicy Kopalnianej w Katowicach-Bogucicach. [Fot.3] Majuskułą antykwy posługiwano się też na inskrypcjach sporządzonych w języku niemieckim, choć

⁴⁵Jest to reklamówka prezentująca zapewne szeroką działalność koncernu, także, jak sugeruje napis, chemiczną, rozwiniętą na terenie dzielnicy Zawodzie. W 1928 roku część własności Spółki Giesche została sprzedana Silesian American Corporation. Na ten temat por. E. Breitkopf, E. Skorwider, A. Steuer: *Zawodzie. Monografia historyczna dzielnicy Katowice-Zawodzie i parafii pw. Opatrzności Bożej*. Katowice 1996, s. 15.

⁴⁶Pogląd na krój poszczególnych liter i jego modyfikacje zależne od wykonawcy daje praca: M. Juda: *Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII*. Lublin 2001, s. 154 n.

pojawia się ona głównie na górniczych przedmiotach użytkowych wykorzystywanych do pracy w kopalni, co niewątpliwie miało wpływ na lepszą czytelność niewielkich, odlanych na metalowych tabliczkach, liter. Także majuskułą antykwy, tym razem jednak, jako pismo malowane, posłużono się przy wykonaniu inskrypcji w języku angielskim na wspomnianej popielnicze. [Fot.10] Z kolei minuskułowa antykwa wykonana poprzez rycie reprezentowana jest na grupie ośmiu nagrobków po tragedii z 1927 roku z cmentarza przy ulicy P. Pośpiecha. Wykonano nią zarówno imiona i nazwiska zmarłych górników, jak i upamiętniający wydarzenie tekst fundatora „Spółki Akcyjnej Giesche”. Przykładem antykwy wykonanej poprzez rycie był krzyż stojący na rogu ulic Gliwickiej i Wiśniowej. [Fot.4] Obecnie jednak, po renowacji krzyża znacznie zmieniono wygląd poprzedniej inskrypcji, począwszy od zmiany jej położenia, aż po zmianę literactwa z minuskułowej antykwy na majuskułową kapitalę. Minuskułową antykwą wykonaną poprzez malowanie wykorzystano także do oddania treści w języku polskim na epitafium z 1896 roku na cmentarzu na katowickim Dębie oraz imion i nazwisk zmarłych górników. [Fot.6] W napisie tym bardzo dobrze widoczny jest charakterystyczny relief oraz szeryfy przy literach „d” czy „h”. Wreszcie minuskułową antykwą wykonano inskrypcję na witrażu w kościele pod wezwaniem świętego Szczepana w Katowicach-Bogucicach. Antykwa widnieje także na inskrypcji wykonanej haftem na sztandarze z lat dwudziestych XX wieku znajdującym się w Izbie Pamięci kopalni „Wujek”. W inskrypcjach wykorzystywano także pismo kursywne. Znajdujemy je na metalowych tabliczkach umieszczonych na drzewcach dwóch sztandarów z 1920 roku przechowywanych w Muzeum Historii Katowic. Ryte, pochyle pismo wzorowane na italice cechują proste lub lekko wygięte trzonki liter zakończone trójkątnymi nasadkami oraz ostrzej niż w antykwie prowadzone łuki liter.⁴⁷

⁴⁷ J. Słowiński: *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI-XVIII wieku. Studium paleograficzne*. Lublin 1992, s. 92 n.

W inskrypcjach, których treść oddano w języku niemieckim, odwoływano się zazwyczaj do wzorca neogotyckich pism nowożytnych. Spektakularnym przykładem jest wspomniana już tablica nagrobna upamiętniająca tragedię z 1896 roku. [Fot.7] Zapis w języku niemieckim sporządzony został neogotyckim pismem minuskułowym określanym mianem fraktury, uznawanej za najbardziej monumentalną i okazałą postać pisma neogotyckiego, cechującą się łamaniem łuków liter, tworzeniem w górnej części trzonów liter pętli oraz charakterystycznym szeryfowaniem.⁴⁸ Stąd też fraktura była zarezerwowana dla tekstów o charakterze szczególnie doniosłym i uroczystym. Stosowano ją także w epitafiach.⁴⁹ Zapis inskrypcji z Dębu oddano w pełnej formie, nie stosując żadnych skrótów, co wydaje się być zjawiskiem charakterystycznym dla dziewiętnastowiecznych inskrypcji nagrobnych.⁵⁰ Obok fraktury do sporządzania inskrypcji stosowano także teksturę. To minuskułowe pismo cechuje ostre załamanie krzywizn. W majuskule zaś często widoczne są na lewej łasce litery wypustki przybierające kształt chorągiewek, występuje też silny relief. Cechy te widoczne są na inskrypcji wykonanej poprzez rycie na szkle na nagrobku górnika z 1939 roku znajdującym się na cmentarzu przy ulicy Brackiej. [Fot.11] Jako że teksturę traktowano jako pismo nagłówkowe, wykonano nim imię i nazwisko zmarłego.⁵¹

W wypadku katowickich inskrypcji nie było jednak absolutną regułą, by wiązać język niemiecki z pismem neogotyckim, zaś język polski z pismem łacińskim. Przykładowo na wspomnianym powyżej nagrobku górnika zmarłego w 1939 roku jedynie litery tworzące jego imię i nazwisko wystylizowano neogotykiem, zaś pozostałą treść inskrypcji w języku niemieckim oddano za

⁴⁸ Wzór kroju liter fraktury wraz z powołaniem na bibliografię dostępny jest na stronie https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lesehilfe_Fraktur.jpg [dostęp 5 kwietnia 2016]. Por. też A. Bryłka: *Pismo neogotyckie w inskrypcjach katowickich*, „Studia Epigraficzne” 2013, t. V, s. 79 n.

⁴⁹ K. Bobowski: *Ewolucja pisma neogotyckiego na Śląsku od początku XVI do połowy XX*. Wrocław-Warszawa 1992, s. 20-21.

⁵⁰ Z podobnym zjawiskiem spotykamy się także w pobliskich Mysłowicach. Por. A. Barciak, I. Pietrzyk: *Inskrypcje Górnos Śląskie-przykład Mysłowic*. „Studia Epigraficzne” 2006, t. II, s. 25.

⁵¹ Szczegółowo na temat tekstury por. M. Juda: *Pismo drukowane...*, s. 65 n.

pomocą antykwy, co jest zresztą zjawiskiem dość powszechnym.⁵² Znany jest również wypadek, gdy całą treść inskrypcji w języku niemieckim przedstawiono przy pomocy pisma humanistycznego, jakim była antykwa. Miało to miejsce na tablicy fundatora ośmiu wspomnianych nagrobków „Spółki Akcyjnej Giesche”.⁵³

Dokonując podziału pod względem treści i przekazu pozawerbalnego związanego z całym kontekstem, spośród katowickich inskrypcji można wydzielić trzy grupy: inskrypcje o charakterze kommemoratywnym, inskrypcje o charakterze dewocyjno-religijnym oraz inskrypcje o charakterze reprezentacyjno-poświadczeniowym.⁵⁴ Myślą przewodnią inskrypcji kommemoratywnych jest uhonorowanie i podtrzymywanie pamięci o tych, którzy ponieśli śmierć w wyniku przede wszystkim kopalnianych tragedii, ale także i o samych tragediach. Znajdujemy je głównie na odwiedzanych przez wielu ludzi cmentarzach i w kościołach. Miejsca ich usytuowania są więc widoczne i choć nie zajmują pozycji centralnych, są to jednak miejsca eksponowane. Przykładem mogą być tablice umieszczone w kościele pod wezwaniem świętego Józefa w katowickiej dzielnicy Załęże upamiętniające tragedię z 1896 roku.⁵⁵ [Fot.13] Na czterech czarnych, okolonych wąskim obramowaniem w kolorze złota, pozbawionych ozdób tablicach wymienionych zostało w kolejności alfabetycznej wraz z datami urodzin wszystkich stu czterech górników, którzy zginęli podczas katastrofy. Proste, w kolorze złota, minuskułowe, pozbawione ozdób liternictwo antykwy użyte

⁵² A. Barciak, I. Pietrzyk: *Inskrypcje Górnośląskie...*, s. 25; por. też: M. Dalidowicz: *Artefakty epigraficzne w kulturze w funeralnej pogranicza polsko-niemieckiego na przykładzie XIX - i XX-wiecznych cmentarzy ewangelickich powiatu zielonogórskiego*. [W:] *Pamięć-Pogranicze-Oral History*. Red. A. Popławska, B. Świtalska, M. Wasilewski. Warszawa 2014, s. 149.

⁵³ Znacznie obecnie uszkodzenie tej tablicy pozwala na rozpoznanie jedynie kilku liter.

⁵⁴ Posłużono się tutaj podziałem zaproponowanym przez J. Szymańskiego: *Potrzeby i możliwości polskiej epigrafiki*. [W:] *Problemy nauk pomocniczych historii*. T. II. Katowice 1973, s. 63 n.

⁵⁵ Uzyskanie bardziej czytelnego zdjęcia sprawia, że na zdjęciu zaprezentowano jedynie dwie spośród czterech tablic. Sam załęski kościół został zbudowany jako hołd dla poległych w katastrofie z 1896 r. górników, o czym świadczy złożone nad ich grobem przez mieszkańców Załęża ślubowanie. Na ten temat por. ks. H. Olszara: *Powstanie parafii na terenie Katowic*. [W:] *Katowice. W 137. rocznicę uzyskania praw miejskich. Wkład kościołów i zakonu franciszkanów w kulturę Katowic*. Red. A. Barciak. Katowice 2003, s. 32-33.

do oddania treści tablic nadaje całej kompozycji wyrazu spokoju i powagi. Nad tablicami widnieje utrzymana w tym samym charakterze tablica wyjaśniająca powód ich fundacji.[Fot.1] Z kolei epitafia znajdujące się na cmentarzach zwracają uwagę swoją wielkością wybijającą się pośród innych nagrobków lub też jednolitą kompozycją, jaką tworzą.⁵⁶ Do nagrobków przykuwających swą wielkością uwagę należy niewątpliwie dziewiętnastowieczne epitafium na cmentarzu w katowickim Dębie, upamiętniające tragedię z 1896 roku. [Fot.5] W tym wypadku także użyto złotego koloru do oddania treści inskrypcji widniejącej na tablicy koloru czarnego. Przykładem zaś jednolitej kompozycji jest szereg ośmiu nagrobków stojących przy głównej ścieżce cmentarza przy ulicy P. Pośpiecha. [Fot.12] Owa kompozycja wydaje się dominować nad słabo rozbudowanymi inskrypcjami w postaci imienia i nazwiska, daty narodzin i śmierci na każdym z nagrobków oraz nad dwoma bliźniaczymi inskrypcjami w języku polskim i niemieckim wyrytymi na horyzontalnie ułożonych płytach informujących o tragedii i fundatorze. Skromności inskrypcjom nadaje zastosowane liternictwo pozbawionej ozdób antykwy. Charakterystycznym motywem dla wymienionych powyżej inskrypcji jest krzyż z postacią Ukrzyżowanego Jezusa symbolizujący mękę, śmierć, ale i nadzieję.⁵⁷ Stanowi on zawsze zwieńczenie całości obiektu i przekazu, jak na najstarszej pośród tego typu tablic, tablicy nagrobnej upamiętniającej pożar w kopalni „Kleofas” w 1896 roku, znajdującej się na cmentarzu przy ulicy Brackiej w dzielnicy Dąb.⁵⁸ Motyw męki pańskiej pojawiający się na dwóch tablicach pamiątkowych ufundowanych przez zarząd kopalni „Giesche” jako dodatkowy element obok krzyży nagrobnych widoczny jest także w grupie siedmiu nagrobków upamiętniających tragedię z roku 1927, znajdujących się na

⁵⁶ Fotografia przedstawia układ nagrobków górniczych po wspomianej tragedii z 1927 roku.

⁵⁷ Na temat symboliki krzyża por. J. E. C i r l o t: *Słownik symboli*. Przekł. Ireneusz Kania. Kraków 2001, s. 208-209; Á. P. C h e n e l, A. S. S i m a r r o: *Słownik ...*, s. 122-125.

⁵⁸ Na temat tego pochówku por. R. W. B o r o w y: *Wczoraj-dziś-jutro... kopalni „Katowice-Kleofas”*. *Historia węglem pisana*. Katowice 1997, s. 62; U. R z e w i c z o k: *Dzieje Dębu (1299-1999)*. Katowice 1999, s. 40; Informację na temat tragedii wraz z fotografią grobu odnaleźć można także w pracy: ... *Bogucice, Załęże et nova villa...*, s. 33 oraz s. 189.

załęskim cmentarzu należącym do kościoła pod wezwaniem świętego Józefa. Na kształt krzyża uformowany jest także nagrobek górniczego ratownika z 1937 roku. [Fot.8] Symboliczne przesłanie motywu krzyża wzmacniane było także poprzez dodatkowy element, jakim jest liść palmowy, interpretowany jako symbol męczeństwa, ale także zwycięstwa i nagrody.⁵⁹ Takie przedstawienie znajdujemy na tablicy umieszczonej w kościele pod wezwaniem świętego Józefa na Załężu, upamiętniającej wspomnianą już tragedię z 1896 roku. [Fot.1] Dodatkowo liście te stanowią element dekoracyjny okalający całość inskrypcji. Motyw krzyża widoczny jest także nad inskrypcją na nagrobku znajdującym się na cmentarzu na Janowie, stanowiąc jedyny dodatkowy element kompozycji poza samą treścią inskrypcji. [Fot.9]

W wypadku, gdy fundatorem tablic pamiątkowych były władze kopalni, wzbogacano je dodatkowo o symbolikę górniczą w postaci skrzyżowanych narzędzi: perlika i żelozka. Przykładem może być wspomniana już tablica z cmentarza na Dębie, gdzie górnicze narzędzia umieszczone pod inskrypcją stanowią element zamykający całość przekazu. [Fot.5] Podobne narzędzia widoczne są także na tablicy w kościele na Załężu, ale tutaj wkomponowane w krzyż i liście palmowe otwierają całość tekstu. [Fot.1]

Wspólnym elementem dla inskrypcji kommemoratywnych jest upamiętnienie nie tylko samej tragedii, ale także osób biorących w niej udział poprzez imienne ich wskazanie. I tak przykładowo na nagrobku na Dębie wymienia się je wraz z wykonywanymi zawodami: rębaczy (Häuer), cieśli (Zimmerhäuer) i wózkowych (Schlepper). Wszyscy oni stanowią grupę trzydziestu dziewięciu osób pochowanych w tamtejszej mogile. Z kolei w kościele załęskim wymieniono w porządku alfabetycznym stu czterech zmarłych górników.

⁵⁹ J. E. Cirłot: *Słownik...*, s. 301; W. Kopaliński: *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa 1988, s. 821.

Stosunkowo rzadkim zjawiskiem było wskazywanie w inskrypcjach na związki z górnictwem na nagrobkach indywidualnych. Powiązania takie akcentowano w wypadku tragicznej śmierci zmarłego. Informacja o niej ograniczała się jednak do samego napisu, jak uwidocznione zostało to na nagrobku ratownika zmarłego podczas akcji.⁶⁰ [Fot.8] Nie było natomiast zwyczaju wskazywania poprzez napis takich powiązań w wypadku śmierci naturalnej, o czym może świadczyć nagrobek, z którego jedynie na podstawie fotografii dowiadujemy się o zatrudnieniu zmarłego w górnictwie.⁶¹ [Fot.11]

Obok inskrypcji o charakterze kommemoratywnym wyróżnić można grupę inskrypcji dewocyjno-religijnych. Do grupy tej zostały zaliczone napisy wskazujące na oddanie i powierzenie się opiece boskiej. Najlepiej uczynić można to w kościele. Przykładem jest inskrypcja umieszczona na wspomnianym dzwonie znajdującym się na wieży kościoła pod wezwaniem Opatrzności Bożej na Zawodziu brzmiąca: „ŚW BARBARO PATRONKO GÓRNIKÓW STRZEŻ NAS W NIEBEZPIECZEŃSTWIE”.⁶² [Fot.2] Przede wszystkim jednak z inskrypcjami o charakterze religijnym spotykamy się w miejscach, gdzie toczy się codzienne życie, a więc przy drodze do pracy. Przykładem jest kapliczka znajdująca się w Bogucicach przy ulicy Kopalnianej, która wiodła do kopalni „Katowice”. [Fot.3] Wspólnym elementem dla tego typu napisów jest pojawianie się motywu świętej Barbary, patronki górników. Przedstawiana jest ona w typowy dla tej świętej sposób: z mieczem, od którego zginęła, z kielichem, czasami wraz z hostią lub palmą męczeństwa.⁶³ Uzupełnieniem postaci świętej bywała krótka formuła pozdrowienia górników w postaci

⁶⁰ Nagrobek znajduje się na cmentarzu przy ulicy Sienkiewicza należącym do parafii pw. św. Apostołów Piotra i Pawła. Inskrypcja wskazuje też na status zmarłego.

⁶¹ Nieco odmiennie zjawisko wskazywania na nagrobku na zawód zmarłego przedstawia się w powiecie zielonogórskim por. M. Dalidowicz: *Artefakty epigraficzne...*, s. 151-152.

⁶² Na temat tego dzwonu por. E. Breitkopf, E. Skorwider, A. Steuer: *Zawodzie...*, s. 74. Tam też zamieszczona jest fotografia aktu jego poświęcenia w 1936 r.; Na temat zaś inskrypcji na katowickich dzwonach por. A. Barciak: *Inskrypcje na najstarszych dzwonach w kościołach Katowic i Mysłowic. „Studia ...”* t. V, s. 31n.

⁶³ *Leksykon Świętych*. Opr. ks. W. Al. Niewęgłowski. Warszawa 1998, s. 195; por. też stronę internetową poświęconą życiorysom świętych kościoła katolickiego <http://www.biblia-patron.com/>, hasło *św. Barbara*.

„Szczęść Boże”, który to napis widnieje na bogucickiej kapliczce. W ikonografii świętą Barbarę przedstawia się przede wszystkim jako patronkę dobrej śmierci. Śmierć dobra to śmierć spokojna u boku bliskich, nie taka, jaką można spotkać podczas codziennej pracy w kopalni.⁶⁴ Przypominają się tutaj słowa modlitwy często powtarzane podczas kościelnych nabożeństw: „Od nagłej i niespodziewanej śmierci zachowaj nas Panie”.⁶⁵ Formułka „Szczęść Boże”, czyli daj nam boże szczęście- to wyraz prostej, pobożnej prośby kierowanej do Boga za pośrednictwem świętej patronki o powrót do domu po pracy. Tradycja stawiania kapliczek o podobnym charakterze jest nadal jeszcze podtrzymywana, czego przykłady można odnaleźć na terenie Katowic. Wspomnianą formułkę spotkać można także na przydrożnych krzyżach stawianych w miejscach nowo powstających osiedli,⁶⁶ jak krzyż stojący na rogu ulic Gliwickiej z Wiśniową.⁶⁷ [Fot.4] Podobne krzyże były dość rozpowszechnione na Górnym Śląsku.⁶⁸ Stawiano je zazwyczaj po to, by Ukrzyżowany Chrystus błogosławił i miał w swej opiece zamieszkującą tam ludność, zwłaszcza w trudnych dla niej czasach.⁶⁹

⁶⁴ O znaczeniu św. Barbary dla zamieszkującej tereny górnośląskiej aglomeracji ludności świadczy niewątpliwie także nazywanie imieniem tej świętej ulic. Dla Katowic por. *Patronowie katowickich ulic*. Praca zbiorowa pod redakcją U. Rzewiczok. Katowice 1997, s. 12-13.

⁶⁵ Przytoczony fragment to *Litania do Ducha Świętego*. [W:] *Skarbiec modlitw i pieśni*. Katowice 1962, s. 237-240; słowa tej modlitwy można odnaleźć w każdym Skarbczyku, a także na wielu katolickich stronach internetowych.

⁶⁶ ks. J. Górecki: *Krzyże i kapliczki w pejzażu górnośląskim*. Katowice 1999, s. 45. Krzyż ma chronić mieszkańców przed nieszczęściem. Współcześnie bywa on również traktowany jako znak powodzenia. Por. Á. P. Chenel, A. S. Simarro: *Słownik ...*, s. 123-125. Ogólnie zaś na temat kapliczek i krzyży por. A. Barciak: *Inskrypcje na kapliczkach i krzyżach przydrożnych w przestrzeni miejskiej Katowic*. [W:] *Między tekstem a znakiem. Prace ofiarowane Profesor Barbarze Trelińskiej w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Pod redakcją A. Jaworskiej i S. Górzyńskiego, Warszawa 2013, s. 135 n.

⁶⁷ Na skutek przebudowy tamtejszego skrzyżowania krzyż został przeniesiony z pierwotnego miejsca na przeciwną stronę ulicy. Jego pierwotne miejsce zostało uwiecznione na fotografii w: ks. J. Górecki, *Krzyże...*, fot. nr 16. W drugiej połowie XIX wieku powstało na tym terenie osiedle wybudowane dla górników zatrudnionych w kopalni Kleofas, stąd też zapewne obecność krzyża w tym miejscu. Por. L. Szaraniec: *Osady i osiedla Katowic*. Katowice 1996, s. 263.

⁶⁸ M. Lipok-Bierwiaczonek: *Przy śląskich drogach. Kapliczki i krzyże przydrożne na Górnym Śląsku*. Katowice 1998, s. 24.

⁶⁹ Do takich okresów należały niewątpliwie wszelkie zarazy i epidemie, które przetoczyły się przez Śląsk około połowy XIX wieku. Por. L. Szaraniec: *Osady...*, s. 64; M. Lipok-Bierwiaczonek: *Przy śląskich drogach...*, s. 32.

Kolejną grupę omawianych inskrypcji stanowią te, których napisy pełniły funkcję reprezentacyjno-poświadczeniową. Dla wydzielonej w ten sposób grupy trudno wyróżnić jakieś charakterystyczne motywy uzupełniające tekst napisu. Na niektórych nie pojawiają się one w ogóle, na innych pojawiają się symbole górnicze. Stąd też za kryterium przynależności do wspomnianej grupy uznano funkcję, jaką pełniła inskrypcja i miejsce jej umieszczenia. Przykładem inskrypcji o charakterze stricte poświadczeniowym są napisy na kamieniach granicznych pól górniczych, którym poświęcono już odrębne studium.⁷⁰ Do inskrypcji o charakterze poświadczeniowym zaliczyć należy także inskrypcje w postaci dat umieszczane np. na szybach kopalnianych, jak chociażby rok 1900 wykonany poprzez pozbawione ozdóbników, wypukłe cyfry widniejące na budynku oddziału szybowego należącego do kopalni „Kleofas”. Inskrypcja ta wzbogacona została o przedstawienie narzędzi górniczych, by w ten sposób dodatkowo zaznaczyć charakter budynku. Innym przykładem jest dzwonek spiżowy przechowywany w zbiorach Muzeum Historii Katowic z napisem „Kleophas-Grube” oraz datą „1885”. Do tej grupy zaliczono także inskrypcje związane w sposób pośredni z górnictwem, a mianowicie wszelkie napisy na maszynach górniczych, stanowiących już dzisiaj bardzo często eksponaty muzealne. Inskrypcje pojawiające się na tych maszynach wskazują producenta i rok produkcji.

Do inskrypcji o charakterze reprezentacyjnym zaliczono przede wszystkim te, które miały na celu zaakcentowanie przynależności do społeczności górniczej oraz wyróżnienie jej spośród innych. Przykładem może być witraż z kościoła pod wezwaniem świętego Szczepana w Katowicach-Bogucicach umieszczony nad ołtarzem bocznym poświęconym świętej Barbarze. Inskrypcja umieszczona w jego dolnej części głosi: „Jezus przyjaciel dzieci”. Obok zaś znajduje się wskazanie na fundatorów, górników kopalni

⁷⁰ A. Latko, P. Noparlik: *Kamienie graniczne pól górniczych z terenów współczesnych Katowic*. [W:] Katowice. *W 144. rocznicę uzyskania praw miejskich*. Red. A. Barciak. Katowice 2010, s. 184-206.

„Georg”.⁷¹ Innymi przykładami są sztandary górnicze.⁷² Widnieją na nich inskrypcje: „Z.Z.P. Filja Kostuchna 15.VIII.1920” oraz „Z.Z.P. Oddział Górników Filja Murcki 15.VIII.1920”. Wreszcie wspomniane już przedmioty codziennego użytku, jak batuta z wyrytym „Dem Dirigenten der Arbeiter-Gesungvereins Cleophasgrube Herrn Richard Anlauf zum Zeichen der Anerkennung u.[nd] Dankbarkeit Jungst Bergwerksdirektor 10. Juni. 1915”, czy popielniczka, na której umieszczony napis brzmi «„GIESCHE” PHOSPHATE COAL LEAD AND ZINC». [Fot.10]

Podsumowując, inskrypcje wiążące się z górnictwem stanowią stosunkowo niewielki odsetek, bo około 1,5% wszystkich zinwentaryzowanych na terenie miasta Katowic inskrypcji. Wykonywane były one poprzez rycie, odlew w metalu, malowanie oraz haft. Na wybór języka danej inskrypcji miał głównie wpływ, jak się wydaje, jej fundator. Stwierdzić ponadto można, że omawiane inskrypcje zaliczyć należy do raczej słabo zróżnicowanych, o ubogiej formie przekazu. Najczęściej nie sposób przy tym na podstawie samej treści zaklasyfikować ich do inskrypcji górniczych, co umożliwiają dopiero współtworzące je motywy i symbole. Odrębny problem, niepodjęty w niniejszych rozważaniach, stanowią deperdita, które mogą wnieść wiele dodatkowych, cennych informacji zarówno na temat inskrypcji, jak i szeroko rozumianej kultury górniczej.

⁷¹ Witraż datuje się na drugą połowę XIX wieku. Polskojęzyczne napisy nie były w tym czasie częstym zjawiskiem, jednak robotnicy pracujący w przemyśle byli głównie pochodzenia polskiego. Por. L. Szarańc: *Osady...*, s. 62-63. Nazwa kopalni Georg od 1922 roku została spolszczona na Jerzy. Na jej temat por. J. Jaroś: *Słownik...*, s. 8. Na temat witraży por. A. Bryłka: Inskrypcje na witrażach w kościołach katowickich, „Studia Epigraficzne” 2011, t. IV, s. 19 n.

⁷² Na sztandarze pochodzącym ze zbiorów Muzeum Historii Katowic przedstawiona jest postać św. Barbary. Innym motywem pojawiającym się na sztandarach są górnicze narzędzia.

ANEKS

Materialy do artykułu dr Iwony Pietrzyk

Fot. 1

Fot. 2

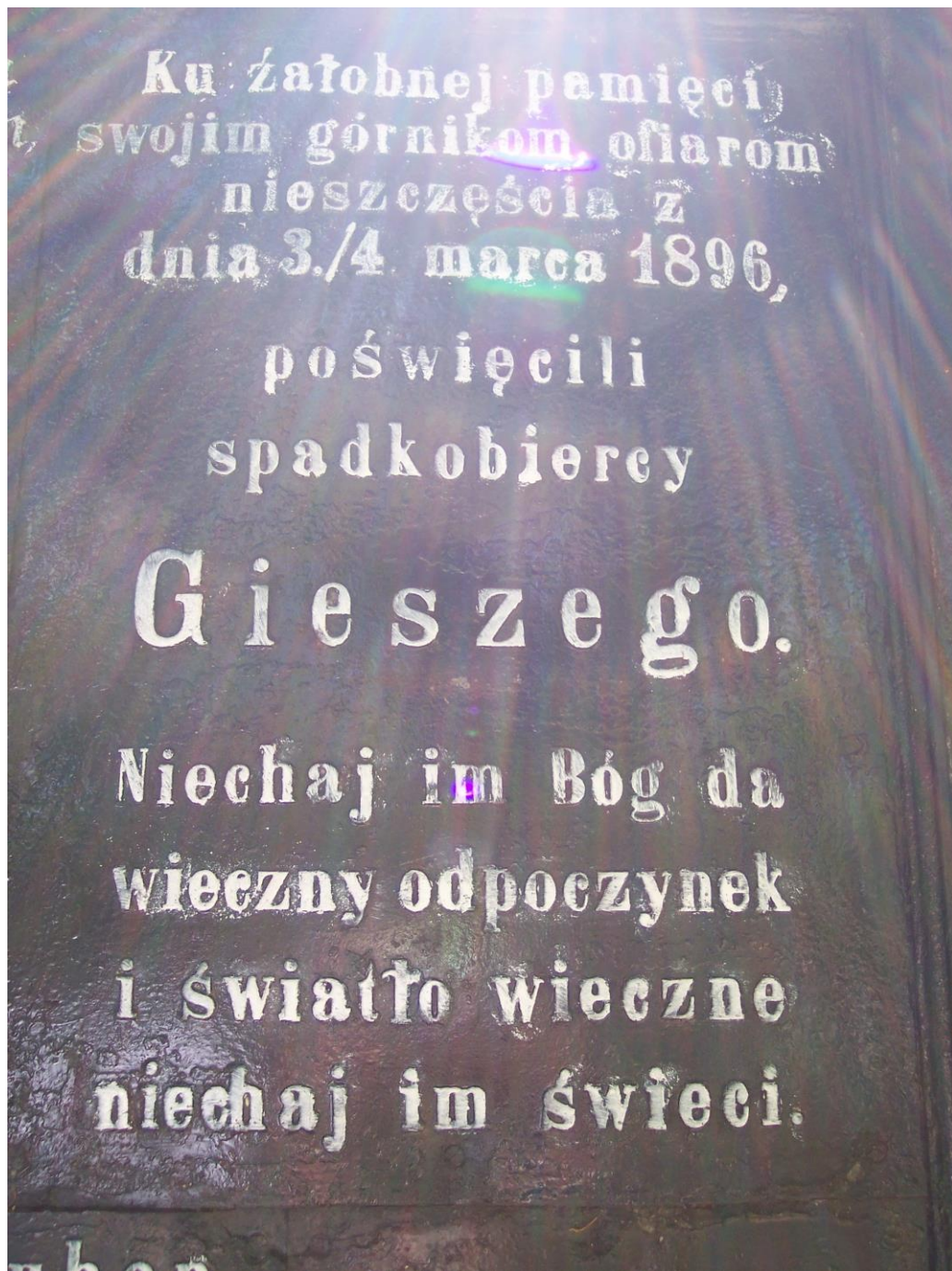
Fot. 3

Fot. 4

Fot. 5

Fot. 6

Fot. 7

Fot. 8

Fot. 9

Fot. 10

Fot. 11

Fot. 12

Bardissono	Johann	31. 5. 41.	Gruschka	Johann	24. 6. 56.
Brzonkalik	Josef	27. 9. 70.	Grzyska	Stefan	10. 12. 43.
Brzonkalik	Josef	17. 12. 74.	Geisler	Johann	24. 6. 64.
Bielitza	Karl	5. 12. 48.	Gwosdz	Karl	4. 11. 54.
Bielitza	Karl	15. 10. 76.	Gawron	Albert	16. 4. 61.
Borys	Simon	7. 12. 66.	Gardusch	Julius	1. 4. 79.
Bomba	Johann	15. 6. 55.	Hudzik	Emil	24. 8. 55.
Bielea	Jakob	21. 7. 64.	Halek	Josef	6. 7. 69.
Badura	Simon	7. 10. 69.	Holewa	Georg	29. 3. 51.
Badura	Stefan	24. 12. 60.	Jalowitzky	Peter	29. 6. 75.
Bonczyk	Franz	1. 4. 70.	Jochemski	Josef	5. 10. 75.
Banczyk	Josef	11. 3. 70.	Janko	Simon	27. 10. 60.
Blaschke	Heinrich	24. 7. 35.	Joschek	Franz	5. 5. 72.
Cebulla	Wilhelm	5. 11. 79.	Jarczok	Vinzent	23. 1. 75.
Czymalla	Josef	14. 11. 66.	Kalisch	Karl	22. 7. 56.
Czolk	Leopold	4. 9. 67.	Kopietz	Johann	25. 7. 69.
Drobik	Jgnatz	17. 12. 74.	Koczyba	Johann	3. 5. 23.
Drobik	Josef	19. 12. 57.	Kalytta	Felix	4. 5. 70.
Drescher	Josef	8. 3. 63.	Kascha	Paul	5. 2. 80.
Dudek	Franz	28. 4. 52.	Krafczyk	Paul	26. 8. 65.
Franke	Nikolaus	6. 12. 69.	Kempka	Robert	2. 2. 67.
Fesser	Erich	28. 5. 75.	Kowoll	Franz	4. 10. 68.
Golla	Nikolaus	4. 12. 51.	Lorenz	Simon	7. 12. 47.
Grzondziel	Jakob	18. 7. 37.	Langer	Johann	22. 10. 62.
Godzik	Franz	18. 9. 73.	Larisch	Johann	27. 5. 72.
Golda	Wilhelm	6. 1. 76.	Lorenz	Peter	8. 4. 50.

Fot. 13